

УДК 338.516.24:338.439.5 (477)

ДІЯЛЬНІСТЬ МОНОПОЛІЙ, ЯК ФАКТОР ЦІНОУТВОРЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ УКРАЇНИ

Р. П. Мудрак, к.е.н., доцент
Уманський національний університет садівництва

Розглядаються опосередковані та прямі чинники формування монопольних цін на ринку продовольства країни. Запропоновано ймовірні заходи в напрямку запобігання порушення Антимонопольного законодавства України.

Ключові слова: продовольча безпека, реальні доходи, платоспроможний попит, індекс споживчих продовольчих цін, монополії, цінові змови, антимонопольне законодавство.

Постановка проблеми. Зростання споживчих цін є надзвичайно гострою соціально-економічною проблемою сучасної України. Її актуальність полягає в тому, що реальні доходи українського населення, від рівня яких безпосередньо залежить платоспроможний продовольчий попит окремого домогосподарства та продовольча безпека нації в цілому, зазнають надмірного понижувального тиску збоку інфляції. В результаті галопуючого приросту споживчих цін, реальні доходи населення уповільнюють своє зростання, а в окремі періоди, як це було в 2009р., зменшуються.

Серед багатьох причин, що зумовлюють постійне зростання цін є фактор цінових змов. Монополізація більшості секторів вітчизняної економіки індукує потужні інфляційні імпульси. Відомий український економіст Борис Пасхавер з цього приводу зазначив: «Економіка Україна – це мозаїка монопольних проектів. Є формальні монополії, як «Нафтогаз», наприклад... А є неформальні, які охоплюють галузі від металу до продажу кавунів. У нас скрізь змова, регулювання процесів, цін... А такий спосіб організації економіки не дає можливості країні стати багатою» [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема інфляції та індексу споживчих цін зокрема, є, без перебільшення, однією із найбільш популярних наукових проблем. Адже динаміка цін – це фундаментальний індикатор макроекономічної нестабільності. Тому з'ясування природи цін, факторів, що впливають на їх динаміку, соціально-економічних наслідків інфляції та засобів її попередження тощо, знайшли своє відображення у роботах багатьох вітчизняних дослідників, зокрема: Гейця В. М., Гальчинського А. С., Корабліна С. О., Лукінова І. І., Мочерного С. В., Найдьонова В. С., Павловського М. А., Пасхавера Б. Й., Пустовойта О. В., Ревенка А. П., Савченка О. В., Шаповалова А. В., Яременка С. О. та ін. Проте динамічне макроекономічне середовище, волатильність якого посилюється поглибленням інтеграції національної

економіки в глобальний економічний простір, робить настільки ж мінливими і важкопрогнозованими різноманітні комбінації ендо- та екзогенних факторів ринкового ціноутворення в умовах недосконалої конкуренції. Що створює об'єктивні умови для нових досліджень.

Постановка завдання. Метою статті є підтвердити гіпотези про монопольний характер формування цін на продовольчому ринку країни та запропонувати ймовірні заходи в напрямку запобігання порушення Антимонопольного законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфіка економіки України полягає в тому, що ще в період її входження в народногосподарську систему СРСР вона відрзнялася одним з найвищих рівнів концентрації та централізації виробництва, його монополізації. І навіть після 20 років незалежності та формування ринкової економіки, більшість сфер народного господарства і досі є монополізованими, тільки підприємства, що є монополістами знаходяться в приватній власності.

Чинники монопольної влади, що впливають на формування завищених цінових премій на ринку продовольства можна умовно поділити на опосередковані та прямі.

Фактори опосередкованого впливу пов'язані із діяльністю державних та приватних промислових монополій. Внаслідок викривленої галузевої структури національної економіки, сектори промислового виробництва, що виробляють товари капітального призначення через свою надмірну вагу формують потужні інфляційні імпульси, посилювані їх монопольною владою. Інертність цінових хвиль, породжувана зміною індексу цін виробників промислової продукції, особливо добре простежується в другій половині 90-их рр. XX ст. та на початку нового тисячоліття (рис. 1).

Рис. 1. Графіки темпів зростання індексів цін виробників промислової продукції та споживчих цін на продовольчі товари

В Україні ринками, де домінують природні монополії є: 1) електроенергетика; 2) зв'язок; 3) транспорт (залізниці, порти, аеропорти, трубопроводи); 4) житлово-комунальні послуги.

Проблему монополізації промисловості важко переоцінити – за рівнем концентрації виробництва чорних металів Україна посідає одне з перших місць у світі. Не дивно, що такі гіганти, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Запоріжсталь» і «Маріупольський меткомбінат», автоматично стали монополістами за окремими сортами чи видами продукції.

Потужним державним монополістом у сфері залізничних перевезень є підприємство «Укрзалізниця», яке неодноразово звинувачувалося у необґрунтованості перманентних підвищень тарифів на послуги із вантажоперевезень.

Не менш впливовими є регіональні монополії, основу яких становлять насамперед суб'єкти житлово-комунального господарства, виробники та розподільвачі електроенергії. Про зловживання монополістичним становищем муніципальних ЖЕКів свідчать періодичні судові позови ініціативних груп громадян про необґрунтованість підвищення тарифів на ті чи ніші види житлово-комунальних послуг тощо.

Державні та приватні промислові монополії створюють поживний ґрунт для підвищення цін в споживчому секторі національного ринку, як безпосередньо власною ціновою політикою, так і формуванням інфляційних очікувань. Наприклад, підвищення цін на газ для населення на 50% з 1 серпня 2010р., перервало тенденцію дефляції споживчих цін (яка почалася з квітня 2010р.), і дало шоківий приріст індексу споживчих цін у серпні на 1,2% та вересні на 2,9% у річному вираженні. А обіцянка підвищити цін на газ для населення ще на 50% у квітні 2011р., формує інфляційні очікування. У вересні 2010р., за розрахунками Міжнародного центру перспективних досліджень, індекс інфляційних очікувань населення досяг історичного максимуму – 190,2 пунктів. А якщо населення очікує інфляції, її вже не уникнути. І для великого виробника, і торговельного посередника, і для невеликої фірми – це привід для підвищення цін [2].

Серед приватних монополістів, які завдають постійних цінових ударів по платоспроможному, в тому числі продовольчому, попиту українців – оператори ринку нафти та нафтопродуктів. Наприклад, в 2009р. монетарних причин для підвищення цін на нафтопродукти не було – грошові агрегати залишалися незмінними (монетарна база збільшилася лише на 4,4%), а доходи населення плавно увійшли в падіння. Тим часом у другій половині року з'явилися нові економічні тенденції – економічний спад, що посилювався найсильнішою девальвацією національної валюти в кінці 2008 на початку 2009рр., призвів до скорочення кількості підприємств, відтак конкуренція послабилася, що підштовхнуло ринок до появи домовленостей про підвищення цін. І попри падіння вартості нафти на міжнародних ринках і встановлення відносно стабільності валютного курсу, бензин повільно, але впевнено дорожчав.

Прямі чинники монополістично високих цін на продовольство формуються безпосередньо агентами ринку продовольства, які займають монополістичне становище або вдаються до антиконкурентних змов.

Особливістю конкурентних відносин на продовольчих ринках України є інертна структура економіки та великий потенціал для протизаконної реалізації власне економічної влади під «легальною» егідою вільного ціноутворення та самостійного контролю власних «традиційних» часток ринку та каналів постачання, створення асоціацій та бізнес-груп. Щодо головної форми взаємодії фірм, як прояву боротьби за володіння ринковою владою або прикладом колективного домінування, є картель. Прикладів «класичної» картельної змови (за вітчизняним законодавством – антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання щодо встановлення цін придбання або реалізації товарів), в якій приймає участь вітчизняна асоціація є досить. Серед найбільш яскравих – справа, розглянута органами Антимонопольного комітету України з приводу необгрунтованого завищення цін на олію соняшникову в жовтні 2007 року. З липня по жовтень 2007 року внутрішні ціни на соняшникову олію зросли на 61%, зрівнявшись, а в деяких випадках випередивши ціни, за якими українська соняшникова олія продається в інших країнах. Сталося це через те, що ринок соняшникової олії в Україні має досить специфічну структуру. Дві третини його виробництва припадає на сім бізнес-груп: «Бунге», «Кернер Груп» – «Чумак», «Зерноторгова компанія», «Каргілл», Пологівський МЕЗ, Вінницька промислова компанія і «Славолія». Змовитися між собою про спільне підвищення цін, орієнтуючись на зовнішні, цим компаніям нескладно, тим більше що існує асоціація «Укроліяпром» – легальний канал обміну інформацією. Самі маслороби пояснювали зростання цін на олію підвищенням вартості основної сировини – насіння. Воно справді подорожчало, але темпи зростання цін на олію в липні-жовтні виявилися на 50% вищими, ніж на насіння соняшнику. При цьому вартість інших складових виробництва рослинної олії практично не змінилася. Все це дало підстави для висновку про картельну змову. За вчинене правопорушення на учасників накладено штраф у розмірі 60 млн. гривень на кожного. Безумовно, таку змову можна віднести до особливої форми економічної експансії, це злочин проти споживача і передумова підризу продовольчої безпеки [3].

Періодичні ознаки цінових домовленостей є характерними і для ринку цукру. Одним із останніх таких прецедентів було необгрунтоване підвищення роздрібних цін на цукор у кінці 2009 на початку 2010 року [4]. З листопада 2009 до березня 2010 рр. роздрібні ціни на цукор зросли на 58,5%. Про суб'єктивний характер такого зростання говорить кілька фактів: 1) взимку традиційно найнижчий попит на цукор на відміну від традиційно високого сезонного попиту на початку літа; 2) роздрібні ціни на кондитерські вироби з цукру за цей же період зросли лише на 9,9%; 3) на початку 2010 року перехідні залишки цукру власного виробництва становили 1271 тис. тонн або 67,4% від обсягу внутрішнього споживання [5], а станом на 1 серпня 2010р. – 437 тис. т. [6]. Тобто запаси на початок року були достатніми для того, щоб забезпечити внутрішній ринок аж до початку виробництва продукції нового врожаю (2010 року).

Дослідження вітчизняних експертів вказують на високу ймовірність монопольних змов і на ринках тваринницької продукції. Так, за оцінкою Пустовойта О. В., при розрахунку індексу Херфіндела-Хіршмана (Herfindal-Hirshman Index, ННІ) для окремих ринків продовольчих товарів в Україні (2006р.), ринок кисломолочних десертів отримав ННІ = 2209, йогуртів – ННІ = 1406,3, тобто на першому спостерігається найвищий рівень ринкової влади (висококонцентрований ринок із монопольними цінами), на другому виникає загроза можливого зловживання з боку підприємств у встановленні цін. Рівень економічної концентрації на ринку м'яса птахів за індексом частки чотирьох підприємств (К-4) становить 70% (для підтримання нормальної ринкової конкуренції К-4 не повинен перевищувати 63%), а за індексом Херфіндела-Хіршмана (Herfindale-Hirshman Index, ННІ) – 1024 (для підтримання нормальної ринкової конкуренції ННІ має бути меншим за 1000). В даному контексті, слід також звернути увагу на незалежні оцінки експертів, які сходяться на тому, що рентабельність птахофабрик сягає 100% [7].

Відповідно до чинного законодавства в Україні граничні торгові надбавки до оптової ціни виробника (митної вартості) не можуть бути вищими за 15% (без урахування витрат на транспортування у міжміському сполученні) на такі соціально значущі продовольчі товари, як борошно, хліб, макаронні вироби, крупи, цукор, яловичина, свинина, м'ясо птиці, варені ковбасні вибори, молоко, сир, сметана, вершкове масло, соняшникова олія, яйця. До того ж у разі зміни оптово-відпускних цін на соціально значущі продовольчі товари ціни не можуть зростати більш як на 1% протягом місяця. Проте в деяких регіонах немає державного регулювання цін на окремі продукти. Наприклад, у Дніпропетровській області не встановлено граничних рівнів торгових надбавок на сметану та яйця, відсутнє декларування на борошно й цукор. У Вінницькій області немає граничних рівнів торгових надбавок на яловичину, свинину, варені ковбасні вироби, сметану, яйця.

Із завищенням цін в Україні ведеться боротьба, але, судячи з усього, досить формальна. Наприклад, за завищення цін підприємства мають бути готові сплатити штраф у подвійному розмірі необґрунтовано отриманої виручки. Однак – це незначне покарання. Те ж саме стосується і частоти виявлення порушень та притягнення до адміністративної відповідальності порушників цінової дисципліни. Із січня 2009 року по лютий 2010-го перевірками на продовольчих ринках було охоплено 6807 суб'єктів підприємництва різних форм власності. Порушення державної дисципліни цін виявлено на 4071 підприємстві, що становить 59,8% від кількості перевірених. У всіх випадках до порушників державної дисципліни було застосовано економічні санкції на суму 326,8 млн. грн., у тому числі стягнуто 217,9 млн. грн. штрафу. Проте головні винуватці монопольного підвищення цін – агрохолдинги, великі землевласники, великі торговельні мережі, найбільші промислові виробники продовольчої продукції, уникають покарання за порушення Антимонопольного законодавства [2].

Висновки. Для подолання негативних наслідків антиконкурентних змов та мінімізації можливості їх виникнення у майбутньому необхідна низка заходів: 1) підвищення якості роботи Антимонопольного комітету України. Комітет ефективніше діятиме в умовах належної інформованості щодо протиправних дій учасників ринку. Є потреба в посиленні повноважень Антимонопольного комітету, зокрема надання йому права примусово вилучати докази, відбирати пояснення від працівників будь-яких суб'єктів господарювання з метою виявлення ознак правопорушень у сфері конкуренції; 2) передбачити посилення відповідальності за порушення антимонопольного законодавства аж до кримінального; 3) через затягування із проведенням адміністративної реформи в Україні досі функціонує центрально-дивізіональна (галузева) система управління, яка гальмує процес формування повноцінної змішаної економіки. Негатив виражається, передусім, у вузькопрофільному відомчому лобізмі, коли підтримка окремих галузей, підгалузей чи підприємств часто здійснюється всупереч національним інтересам. За таких умов, значно посилюються ризики існування непрозорих схем зрощування чиновницьких та приватних інтересів, що в кінцевому підсумку веде до протизаконного формування привілейованого класу підприємців та завданні непоправної шкоди конкурентному середовищу України тощо; 4) у вітчизняній економічній науці та антимонопольній практиці назріла необхідність детальної розробки методики оцінки кількісних параметрів колективного домінування, що стали звичайними у практиці господарювання ринків з олігополістичною структурою, та підкріплення їх оновленою потужною нормативно-правовою базою; 5) відсутність чіткої, прозорої і налагодженої системи взаємодії між Держрезервом і Аграрним фондом та виробниками аграрної продукції, а також недостатність коштів, передбачених для здійснення інтервенційних закупівель у державному бюджеті, призводить до закупівлі продовольства невчасно і не в тій кількості, яка необхідна. Тому в критичних ситуаціях, держава не може скористатися цим інструментом економічної політики, який дозволяє досягнути цінової рівноваги, а змушена застосовувати методи адміністративного регулювання, яке є малоефективним способом цінової стабілізації.

Література

1. Карякіна А. Інтерв'ю у Бориса Пасхавера / Ангеліна Карякіна, Олег Шама // Країна. – 2010. – №37(40). – С. 35.
2. Мелешко К. Український «ціномор» / Ксенія Мелешко [Електронний ресурс] // «Главред». – 31.03.10., 14:01. – Режим доступу: http://ua.glavred.info/arch_ive/2010/03/31/140117-1.html
3. Костусєв О. Про ціни, картелі і монополістів / Олексій Костусєв // Дзеркало тижня. – 2007. – №44(673). – С. 1.

4. Державний комітет статистики України. Статистична інформація. Ціни і тарифи. Індекс споживчих цін на товари та послуги (до попереднього місяця) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/ct/isc_isv/cv_2010_u.htm.

5. Ситуація на ринку цукру у 2009/2010 маркетинговому році [Електронний ресурс]: Державна підтримка українського експорту/за даними Міністерства економіки України. – Режим доступу до інформації: <http://ukrexport.gov.ua/ukr/prom/ukr/4043.html>.

6. Підстав для подорожчання цукру немає – Мінекономіки [Електронний ресурс] / Інститут цукрових буряків (провідний науковий центр в галузі буряківництва). – Режим доступу до інформації: <http://www.sugarbeet.gov.ua/news/p-dstav-dlya-podorozhchannya-tsukru-nema-m-nekonom-ki>.

7. Пустовойт О. Ефективність моделі розвитку внутрішнього ринку України / Пустовойт О. // Економіка України. – 2008. – №5. – С. 30.

Summary

The activity of monopolies as a factor in pricing food market of Ukraine / Mudrak R. P.

The article deals with indirect and direct factors of monopoly prices in the market of the country. The possible ways to prevent the violation of antitrust legislation of Ukraine.

Keywords: food security, real income, effective demand, consumer food prices, monopoly, price fixing, the antitrust legislation.